

INTONATSIYA LISONIY FAKTOR SIFATIDA

*Aytbayev Dilshoxuja Temirbayevich,
Filologiya fanlari nomzodi, Boshlang'ich ta'limda ona tili va uni o'qitish
metodikasi kafedrasida professor v.b. Toshkent davlat pedagogika universiteti*

INTONATION AS A LINGUISTIC FACTOR

*Айтбаев Дилшодхужа Темирбаевич,
Кандидат филологических наук, и.о профессора Родной язык в начальных
образовании и методики его преподавания кафедры. Ташкентский
государственный педагогический университет*

ИНТОНАЦИЯ КАК ЯЗЫКОВОЙ ФАКТОР

*Aytbayev Dilshokhuja Temirbayevich,
Candidate of Philology, Acting Professor Native language in primary education
and methods of its teaching at the department. Tashkent State Pedagogical
University*

Annotatsiya. Mazkur maqolada intonasiyaning lisoniy faktor sifatida ekanligi, intonasiyaning til sistemasida o'ziga xos mavqega ega ekanligi, intonasiyani tashkil etuvchi komponentlar haqida tilshunos olimlarning taqiqotlari, shuningdek har bir tilning fonetik strukturasi va imkoniyatlaridan kelib chiqib, intonasion vositalarning jumla qurilishidagi vazifasi o'zaro nisbatlanishi mumkin ekanligi haqida gap boradi.

Kalit so'zlar: lisoniy faktor, nutq, akustik sath, fraza, ton, melodika, temp, pauza, intonasiyani tashkil etuvchi komponentlar.

Аннотация. В данной статье говорится о том, что интонация является языковым фактором, о том, что интонация имеет свое положение в системе языка, можно сравнить запреты лингвистов на компоненты, составляющие интонацию, а также функцию интонационных средств в построении предложений исходя из фонетической структуры и возможностей каждого языка.

Ключевые слова: языковой фактор, речь, акустический уровень, фраза, тон, мелодика, темп, пауза, интонационные компоненты.

Abstract. This article talks about the fact that intonation is a linguistic factor, that intonation has its own position in the language system, the prohibitions of linguists about the components that make up intonation, as well as the function of intonation tools in sentence construction can be compared based on the phonetic structure and capabilities of each language.

Key words: linguistic factor, speech, acoustic level, phrase, tone, melody, tempo, pause, intonation components.

Intonatsiya lisoniy faktor sifatida alohida lingvistik ahamiyatga ega, chunki aynan u tufayli nutqda o'z ifodasini topayotgan sintaktik birliklar turli ma'nolarda jilolanadi. Intonatsiya til sistemasida o'ziga xos mavqega ega bo'lib, o'z tarkibiga nutqning barcha supersegment birliklarini qamrab oladi. Bular quyidagilar: akustik sathda asosiy ovoz chastotasining o'zgarishiga olib keluvchi tovush paychalari tebranish chastotasining o'zgarishi. Bu komponent frazada tonning harakatini anglatib, balandlikning o'zgarishi sifatida qabul qilinadi va melodika deb yuritiladi;

tovushlarning cho‘zilishiga olib keluvchi artikulyasiya tezligining o‘zgarishi. Bu nutq tempidir. Shu bilan birga, bu komponentni ko‘p holatlarda nutqning davriy birlashmasi (organizatsiyasi) deb ham yuritiladi; tovush intensivligining o‘zgarishiga olib keluvchi artikulyasion harakatlar kuchining o‘zgarishi. Bu balandlik; nutq jarayonida fonasiyaning to‘xtalishi. Bu pauza sifatida qabul qilinadi; urg‘uning barcha turlari; ovoz temбри. Lekin shuni ta’kidlash lozimki, tilshunoslarning intonasiyani tashkil etuvchi komponentlar haqidagi qarashlari bir xil emas.

Xususan, L.V. Bondarko intonasiyani tashkil etuvchi komponentlar sifatida melodika, temp, intensivlik va pauzani ajratadi. M.I.Matusevich esa melodikani, urg‘uning barcha turlarini, pauzani va ovoz tembrini intonasiyaning tarkibiy qismlari deb baholaydi.

Shu bilan birgalikda, intonasion komponentlarning nutq jarayonidagi mavqei masalasi ham tortishuvlidir.

Rus intonasiyasining o‘ziga xos jihatlarini yoritir ekan, M.I.Matusevich intonasiyani tashkil etuvchi komponentlar ichida melodika eng asosiysi, etakchisi ekanligini ta’kidlaydi. Uning fikricha, melodika mazmun (semantika) va sintaksis bilan zich aloqada bo‘lib, har bir tilda o‘ziga xos tarzda uning melodik strukturasi tashkil etagani holda, u subyektiv, erkin bo‘lishi mumkin emas. Shu bilan birgalikda, melodika har bir tilning grammatik strukturasi mos bo‘lishi lozim; so‘zlovchida (tinglovchida ham) o‘z tili melodikasining muayyan modellari mavjud bo‘ladi. Bularni bilmasdan turib so‘zlovchilar bir-birlarini, ayniqsa, bildirilayotgan jumalarning nozik qirralarini tushunmasligi mumkin. Melodikaning subyektivligi haqida esa faqat uning cheklangan miqdorda variantlanishi mumkinligini e’tiborga olgan holatlardagina gapirish mumkin. Masalan, bir matnning turli xil intonasion interpretatsiyasi mavjud. Shunda ham so‘zlovchi tilda mavjud bo‘lgan intonasion modellardan ularning semantik-sintaktik strukturasi mos ravishda foydalanadi. Buni sintaktik strukturasi bir xil, lekin intonasiya yordamida farq qiluvchi darak va so‘roq gaplar misolida ko‘rish mumkin.

L.V.Bondarko ham intonatsiya tarkibida melodika alohida o‘ringa ega ekanligini ta’kidlaydi. Uning fikricha, jumlaning intonasion shakllanishida uni tashkil etuvchi turli komponentlarning roli turlichadir. Asosiy og‘irlik melodika zimmasiga, ya’ni asosiy ton chastotasining o‘zgarishiga tushadi. Shu jihatdan jumlaning fonetik xarakteristikasini ifodalovchi intonatsiya terminining ton tushunchasi bilan bog‘liqligi ham bejiz emas.

N.I.Jinkin nutqiy intonasiyaning xususiyatlarini musiqiy intonatsiyaga qiyoslagan holda o‘rganar ekan, nutqiy intonasiyaning boy va rang-barangligini hamda uning ma’no ifodalash imkoniyatlarining kengligini e’tirof etadi va intonasiyaning o‘ziga xos jihatlarini namoyon etuvchi hamda uning nutq jarayonidagi funktsiyasini reallashtiruvchi asosiy komponentlari urg‘u va pauza ekanligini ta’kidlaydi. Uning qayd etishicha, intonasiya faqat eshitish orqali ta’riflanadigan bo‘lsa, unda ikki hodisani – ovoznining ko‘tarilishi va pasayishini kuzatish mumkin. Bu ko‘zlanayotgan natijaning qashshoqligidan darak beradi. Aslida intonasiyaning ma’no qirralari boy va rang-barangdir. Intonasiyani uning asosiy dinamik komponenti (urg‘u) va cho‘ziqligi (pauza) asosida aniqlash maqsadga muvofiqdir. Chunki bu tayanch nuqtalarning o‘zgarishi jumla mazmunini o‘zgartirishi yoki umuman ma’nosizlikka olib kelishi mumkin. Masalan, agar Два дня ему казались новы (ikki kun unga yangi tuyuldi) jumlasidagi ikki kunni unga yangi tuyuldi komponenti bilan bog‘laydigan bo‘lsak, u holda yangilik kunga tegishli bo‘ladi. Aslida esa she’rda boshqa mazmun kuzatiladi: Два дня // ему казались новы уединённые поля / прохлада сумрачной

дубравы / журчанье тихого ручья. Bundan ko'rinadiki, kun yangi emas, balki dalalar, salqinlik va jilg'aning shivirlashi yangi edi. Agar ushbu jumlaning tashkil etgan turli komponentlarni, xususan, ikki kunni pauza yordamida ajratib kunni unga bilan bog'lasak, bunday holatda manosizlik yuzaga keladi .

Ko'rinadiki, N.I.Jinkin intonasiyani tashkil etuvchi komponentlar ichida nutq jarayonida jumlaning mazmuniy qirralarini ochib berishda urg'u hamda pauzaning roli katta ekanligini e'tirof etadi. Buni shunday izohlaydi: «Nutqda so'zlarni birlashtirish va ajratish masalasi melodik variatsiyalarga nisbatan muhim va asosiydir. ...Nutqning instrumental yozuvi va uning tahlili natijalarining ko'rsatishicha, nutqiy ma'no o'ttenkalarining turli-tuman bo'lishini ta'minlovchi vositalar – bu dinamiklik va cho'ziqlikdir (davriylik). Tovushlar, bo'g'inlar, so'zlar va sintagmalar cho'ziqligining yoki so'zlar oralig'idagi masofaning minimal o'zgaruvi ham nutq ifodaviyligida o'z aksini ko'rsatadi. Shuning uchun nutqning aynan davriy-dinamik xususiyati uning o'ziga xos va xarakterli tomonidir» .

Intonatsiya komponentlarining qay biri muhim yoki nomuhimligini aniqlash masalasi antik davrdagi analogistlar va anomalistlarning tortishuvlarini eslatadi. Shuni ta'kidlash lozimki, intonatsiya komponentlari o'zaro dialektik aloqada bo'lib, ular biri ikkinchisini taqozo etadi. Jumla mazmunini ifodalashda, so'zlovchining maqsadini etkazib berishda urg'uning ham, ovoz toni va tembrining ham, pauzaning hamda melodikaning ham roli birdek ahamiyatlidir. Shu bilan birga, har bir tilning fonetik strukturasi va imkoniyatlaridan kelib chiqib, intonasion vositalarning jumla qurilishidagi vazifasi o'zaro nisbatlanishi mumkin. Lekin shunda ham ular o'zaro bog'lanishda bo'lib, biri ikkinchisining funktsiyalashuviga yordam beradi. Masalan, melodikaning xususiyatlarini urg'u va pauzasiz tasavvur etish mumkin emas. Bular esa, o'z navbatida ovoz balandligi va tempi bilan bog'liqdir. Ushbu komponentlar yig'indisi esa umumiy ovoz tembrini hosil qilib, bularning nutqiy reallashuvi intonasiyaning muayyan bir turini yuzaga chiqaradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ahmedov A. O'zbek tilida gapning kommunikativ turlari. –Toshkent: Fan, 1979. 32-bet.
2. Bondarko L.V., Verbiskaya L.A., Gordina M.V. Osnovi obtshey fonetiki. – Sankt-Peterburg: Izd. S.-Peterburgskogo universiteta, 1991. –C.118.
3. Brizgunova E.A. Osnovnie tipi intonatsionnix konstruktsiy i IX upotreblenie v russkom yazike. – Russkiy yazik za rubejom, 1973, №1, №2.
4. Jinkin N.I. Vzaimootnosheniya komponentov intonatsii v rechi i v muzike. – SB. Problemi strukturnoy lingvistiki. –M.: Nauka, 1984.-s. 140.
5. Matushevich M.I. Sovremenniy russkiy yazik. Fonetika. –M.: Prosvetshenie, 1976. –C.242.
6. Nusratova, K. C. (2021). Relevance of the topic of war in uzbek children's literature (on the example of the work of the writer safar barnoev). Galaxy International Interdisciplinary Research Journal, 9(12), 740-745.
7. Nuradilova A.D. Nutqiy savodxonlikni rivojlantirishda leksik birliklar semantikasining o'rni. Muqallim xam uzliksiz bilimlendiroy. №3/2-2022 yil, 10-13-bet.